

Faludi József

A nagyszülők

Az apai nagyapám, Fogler Gusztáv [szül. 1867-ben] Lengyelországból, Krakkóból került Magyarországra, és Kiskőrösön kapott munkát. Hogy pontosan hány éves korában jött Magyarországra, azt sajnos nem tudom. Kiskőrösön a hitközségnek a házenje [jiddis: 'kántor'] volt [Kiskőrös járásszékhely nagyközség volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben. 1910-ben 11 600 fő, az 1920-as népszámlálás szerint 12 700 főnyi lakosa volt. A lakosok a következőképpen oszlottak meg vallásfelekezet szerint: több mint háromnegyed részük – 77% – ágostai evangélikus volt (szlovákok több évszázaddal korábban végrehajtott magyarányú betelepítése következtében), 15%-uk római katolikus, 3%-uk református és 4, ill. tíz esztendővel később 5%-uk izraelita. – A szerk.]. Innen

datálódik a családban a kántorság és a jó hang. Én is örököltem a nagyapámnak a jó hangját. Különösen gyermekkoromban csodálatos szopránom volt, és a nagyünnepekkor a templomban is énekeltem. A nagyanyám olasz, Bondi Fáninak hívták. Nem jól beszélt magyarul, még belekeverte főleg a jiddist, de az olaszból is hozott magával. Olasz volt az anyanyelve, de a jiddist azt beszélte, mert nagyapámmal jiddisül beszélt. A nagyapám tudott magyarul is, nagyon szépen beszélt magyarul. A Bondi nagymama kedves volt, és imádta az unokákat. Amikor az unokák jöttek, ő neki mindig volt eltéve süteménye. A nagyszüleim a templomudvarban szolgálati lakásban laktak, mivel a nagyapa a hitközség alkalmazottja volt, és ott az udvarban voltak lakások meg a mikve is. A kántor énekelt a templomban, és csinálta a britet [lásd: körülmetélés]. A nagymama 1928 körül meghalt, mert cukorbeteg volt. A nagypapa 1938-ban újra megházasodott. Budapestről javasoltak neki asszonyt [lásd: házasságközvetítő, sádhen]. És még 70 éves korában is aktívan énekelt a templomban. Csak az utolsó években már nem volt aktív. Bőven 70 éves kora után vitték ki Auschwitzba a többi kiskőrösiekkal együtt.

Az anyai nagyapám, Eckstein Jakab Óbecsén [Óbecse – járásszékhely nagyközség volt Bács-Bodrog vm.-ben, 19 400 főnyi lakossal 1910-ben. – A szerk.] volt rabbi, onnan hívták meg Csepelre [Csepel nagyközség volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, 1910-ben 9400, 1920-ban közel 14 000, 1930-ban már közel 23 000 főnyi lakossal. – A szerk.] sac-macnak. Ez azt jelenti, hogy a hitközség dolgait vezette, a nyilvántartásokat, ő csinálta az esküvőket [lásd: házasság, esküvői szertartás], a sakteri feladatokat is ellátta, eljárta a vágóhídra, és elvégezte a teendőket – mert volt kóser mészárszék Csepelen is –, és eljárta az iskolákba hébert tanítani.

A csepeli hitközség ortodox volt, de nem volt annyira vallásos, mint a kiskőrösi. Például Csepelen nem volt héder, és nem volt hétköznapi ima sem. A hétköznapi imákat nagyapám egyedül végezte

el otthon. Csepelen nem volt mikve sem, nagyapám Budapestre járt be pénteken. Ott is érte a halál is, szívszélhűdést kapott és meghalt 1942-ben. Nagyapám, amint a képeken is látszik, szakállas volt és biberkalapban járt. A nagymamának is volt sájtlija.

A nagymama egy csodálatos ember volt. Nagy háztartást vezetett, mert nyolc gyerekük volt, és segítsége nem volt neki. Két és fél szobában laktak tízen. Volt két nagyobb szoba, és volt egy kisebb szoba, és volt egy külön épületben konyha. Volt egy vendégszoba is, egy ún. tisztaszoba, mert sok látogatója volt a nagyapámnak, mert hivatalos dolgokat is intézett. Oda vendégek mehettek csak be. Elég nagy udvaruk volt, és a templom is ott volt az udvarban.

Eckstein nagyapánk időnként lejött Kiskőrösre. Hát az egy külön alkalom volt, mert bevásárolt, minden gyereknek mást hozott, rendszerint új ruhát meg ilyen dolgokat. Mikor megérkezett, nemsokára kinyitotta a koffert, és szépen megkapta mindenki a saját ajándékát. Nem töltött hosszú időt Kiskőrösön, a kötelezettségei Csepelre szólították.

A szüleim

Édesapámék öten voltak testvérek, és az első három gyerek még Krakkóban született, de édesapám, Fogler Emánuel már itt, Magyarországon 1895-ben.

Pontosan nem tudom, hogy találkoztak a szüleim, de biztos, hogy sadhenolás [lásd: házasságközvetítő, sadhen] által. Másképp nem volt nálunk annak idején, csak sadhenolás által. A szerelem később fejlődött ki. Hát olyan szerelemmel, mint amit az én szüleimnél láttam, életemben én még nem találkoztam! A szüleim 1920-ban házasodtak, és én 1921-ben születtem, én voltam az elsőszülött. Utánam jött az Imre, még egy év se volt közöttünk. Magda jött 1924-ben, utána a Rózsi 1925-ben. Rózsit mi Babinak hívtuk.

Volt egy üzletünk, bőrkereskedésünk. Apámnak nem volt segédje, de természetesen mikor már nagyobbak lettünk, akkor segítettünk, ahogy csak tudtunk. Megtanultuk, hogyan kell kiszabni a cipő alsó részét stb., mert a bőrkereskedő nemcsak eladott egy darab bőrt, hanem ki is szabta. Én az egyik vevőnkéül a cipőfelsőrész-készítést is megtanultam. A bolt nem volt nyitva vasárnap, szombaton se volt nyitva, de szombat este már nyitva volt. Amikor hazaértünk a templomból, akkor kinyitották az üzletet, és addig volt nyitva, ameddig volt vevő. A szüleim foglalkoztak ponyvaeladással, édesapám elvállalta egy bizonyos budapesti cégtől, és én már egész kis koromban vittem a biciklin a ponyvát Akasztóra meg a többi vidékekre, ahol értékesíteni tudtuk.

Édesanyám, Eckstein Jolán fűzőkészítő volt. Otthon dolgozott, és sok vendége volt, akinek készített. Házhoz jöttek, ott próbáltak a vevők. A mama mindig varrt, még vasárnap is. Mivel anyukám dolgozott, és négy gyerek volt, hát valakinek el kellett látni a házimunkát is, és akkor bentlakó cseléd volt. Ezek a cselédek falusi lányok voltak a környező falukból. Nem volt állandó cselédünk, csak időszakonként egy-két hónapig. A szolgálóknak csinálni kellett a takarítást, a főzésnél segédkezni, a mosásnál segédkezni, és addig az édesanyám tudott dolgozni a szakmájában.

Az édesapám nagyon vallásos volt, és az édesanyám is parókát viselt. Volt alatta valami rövid haja, de parókában járt. Amikor a paróka nem volt rajta, akkor fejkendővel be volt takarva a feje. Otthon általában kendőben járt, ha valahova elmentek vagy látogatóba, akkor a parókát vette föl. A papának pajesza is volt, de ilyen rövid, pakumpaknak [Pakombart – pofaszakáll, oldalszakáll; német – A szerk.] mondták. Razollal [Maró folyadék, amelyet borotválkozáshoz használtak régen. Az arcra

kenve leszedi a szőrt, amit aztán le lehet törölni. A hagyomány szerint az ortodox zsidó férfiaknak szakálluk van, mivel sem késsel, sem pengével nem szabad az arcot érinteni. Azok az ortodoxok, akik mégis szerettek volna borotválkozni, a razollaal kerülték meg a tiltást. – A szerk.] borotválta (én is azzal borotválkoztam egy ideig). Hetente egyszer csinálták, főleg pénteken voltak megborotválva. Hajadonfőtt soha nem járt. Mi se jártunk hajadonfőtt. Amikor az utcára ment, nem a kipa volt rajta, hanem kalap.

Édesapám naponta kétszer járt a templomba, a reggeli és az esti imára, szombaton három alkalommal. A reggeli imádság után általában bement egy kupicára a nagyapámhoz. Mi, gyerekek az iskolából is sokszor bementünk, mert az iskolaudvarban laktak. [Ott volt a templom és a hitközségi alkalmazottak lakásai is. – A szerk.] Édesapám tanulni is járt. Voltak ilyen megállapított idők, amikor a rabbi vagy a veje tartottak a besz-medresben, a nagytemplomban órákat [A besz-medres fióktemplom. Tévedésből említett nagytemplomot kistemplom helyett. – A szerk.] Nem mindenki járt el oda, csak inkább a vallásosabbak és akik egy kicsit jobban ismerték már a Talmudot. A 13 éves fiúk fölkészítése is a besz-medresben történt.

Gyerekkor

A nagytemplomot nem használták minden nap, csak szombaton és az ünnepekkor. Volt egy kistemplom is, ott volt a reggeli ima meg az esti ima, és ott voltak a tanulók is. A templomban megvolt az ülése mindenkinek, amiért egyszer egy évben fizetni is kellett, az ülésen még a név is rajta volt.

Voltak előadások, drósék is, szombat délután főleg. A harmadik étkezésnél tartották, egészen a sötétedésig ott voltak. Annak különös hangulata volt. A régi rabbi, erre még emlékszem gyerekkoromból, a drósét jiddisül és héberül mondta. De a veje, pedig az is jesivát járt, már magyarul mondta. Kiskőrösön olyan 150-en voltak, akik állandó jelleggel jártak templomba és előadásokra [Az 1920–1930-as években 500–600 fő között mozgott a község izraelita vallású lakosainak száma. – A szerk.], és akik tudással rendelkező emberek voltak, és állandóan jártak tanulni, azok voltak körülbelül olyan tízen-tizenöten.

Kiskőrösön mindig voltak más városokból bóherok, akik tanultak és „napokat ettek”. [A jesivában tanulók minden nap más-más családhoz mentek ebédelni, amit a családok szívesen vettek, mert ún. micve, jótétemény volt. – A szerk.]. Itt nem volt jesiva, hanem tanulócsoportok, amelyek a jesivákhoz hasonlóan foglalkoztak az anyaggal. Nálunk is voltak bóherek, általában egy egész zmanra [héber: 'jesivai félév'], akik napokat ettek. Én is ettem napokat, amikor Makón és Pakson voltam [jesivában]. Makón például úgy volt, hogy a rokonok osztották be a napokat, és így egyúttal a rokoni kapcsolatok is megvoltak.

Aztán mindig jöttek idegenek is sábeszre Kiskőrösre. Ezek az ima alatt egy padban ültek, és volt olyan, hogy szinte veszekedtek az emberek, hogy ki vigye el vacsorára ezeket a vendégeket – mert az egy dicséretes dolog volt [azaz micve]. És volt egy hely a hitközségben, ahol ezek megpihenhettek, egy szoba, ahol egy-két napot aludhattak. Nálunk otthon sohasem annyi volt főzve, hogy éppen csak a család tagjai tudtak volna vacsorázni, mindig számított a család arra, hogy vendég jön.

Péntekenként el kellett menni a mikvébe a nőknek is. Délután a férfiaké volt, este a nőké, de volt hétköznapi is ott szolgáltatás. A péntek este csodálatos dolog volt. Nagy szeretettel gondolok rá vissza. Anyukám gyújtotta meg a gyertyát [lásd: gyertyagyújtás; szombat], és mondta el az áldást rájuk. Két gyertyatartó volt direkt erre a célra, másra nem használtuk. Rengeteg dal, ún. zmiresh [jiddis: 'zsoltár'] volt a péntek esti vacsoránál. Vacsora előtt a lányok édesapáikkal eltáncolták a Sálom Alékhemet. Nem tudom, a nagypapa családjában is táncoltak-e, de azt hiszem, sok mindent onnan, a kántor nagypapától hozott az édesapám.

Az édesanyám csinálta a barheszt, és a pék megsütötte. Elvittük, akárcsak a sóletet, ami a pénteki kemence melegében főtt meg. A sóletet előre elkészítették, lekötötték papírral, és úgy vitték el. Volt ilyen papírcédula számmal, amit ráragasztottak a barheszra és a sólet tetejére is, hogy lehessen tudni, kié. Kenyeret is csinált az édesanyám, és azt is a péknél sütöttük ki. A kenyérért általában a gyerekek mentek, a kalácsért is, de ahhoz nem szabadott hozzányúlani természetesen. A sóletet szombaton a 13 éves aluli gyerekek – mert azoknak még szabad volt vinni – vitték haza általában [lásd: szombati munkavégzés tilalma; bár micvá]. Hogyha nem, akkor a keresztények közül valaki, akik a tüzet is kezelték otthon, meg a villanyt fölgyújtották [lásd: sábesz gój].

Péntek este húsleves volt, halétel és utána a paradicsomszós. A hal volt az előétel, kocsonyás hal, előre elkészített külön tányérokra, és mindenki kapott egy tányért. A halkocsonya az egy különleges finomság volt. A levesben volt levesthús, a levesthúsra paradicsomszószt öntöttek. Utóétel is előfordult, sütemény, ami direkt a sábesz tiszteletére lett elkészítve. Anyukám híres volt a sütés-főzés területén. Sokan eljártak hozzá tanulni. Ő a csepeli nagymamától tanulta.

A libákat legtöbbször a piacon vettük. Élve vettük a libát, és mi vittük el levágni a sakterhoz, és megvizsgálni a begyét. Ezt a rabbi csinálta. Az aprójóságot nem kellett elvinni, csak ha felmerült, hogy talán nem kóser [A vallásban a húsevással kapcsolatban háromféle tilalom van: a tisztátalan állatokra vonatkozó tilalom (ilyenek húsát tilos fogyasztani); a tiszta, azaz fogyasztásra alkalmas állatok húsát nem szabad elfogyasztani, ha elhullottak vagy nem szabályszerűen, a törvények betartásával vágják le őket (ezt „dögnek” hívják); és nem fogyasztható az olyan állatok húsa sem, amelyek tisztának számítanak, szabályszerűen is vágják le őket, de testükben bizonyos betegséget vagy sérülést találtak (ez a tréfli)]. A vonatkozó törvények bonyolultak, a kóserség kérdéseiben csak a rabbi dönthet. A sakter az ő közvetlen felügyelete alatt dolgozik. – A szerk.]. De a libát, kacsát mindig el kellett vinni.

Kiskőrösön két sakter is volt, mert sok zsidó élt ott, 350 tagja volt a hitközségnek. Volt egy vágóhíd, ahova az aprójóságot vitték, a nagy jószágokat pedig a városi vágóhídon vágják le, ott volt elkülönített rész. A hentesek nem voltak mind zsidók, sőt csak egy zsidó volt, de azért az árudáikban kósert is árultak.

Anyukám csinálta a befőzést. Például a lekvárfőzés az külön tradíciószerű valami volt. Mindenkinek kellett segíteni, a fiúknak is. Én egyébként nagyon odavoltam a konyháért, jobban, mint a lányok.

Egy nádtető, vályogfalú házban laktunk. Ilyen hosszú ház volt, és egymás után voltak a szobák. A nagyszobában – így nevezték a szülőknek a szobáját – padló volt vastag deszkából. Volt benne két ágy és egy dívány, azon aludtam én mint elsőszülött fiú. Én alhattam csak ővelük. Ott sosem fűtöttünk, ott csak aludtunk. Aztán volt az ún. előszoba, ahol a húgaim aludtak. Ott voltunk a legtöbbet, ott is ettünk. És volt a konyha. Volt ülőkádunk, a konyhában állítottuk fel, és abban

melegítettünk vizet egyszer egy héten. Ezenkívül a mikvébe eljártunk, ott lehetett fürödni is pénteken. Volt egy pumpás kút az udvaron, és a ház előtt a kerítésen kívül egy gémeskút. Eleinte petróleumlámpával világítottunk, később villannyal. Hogy mikor vezették be a villanyt, nem tudom pontosan, de már nagyobbak voltunk. A házhoz volt kert, amiben minden zöldséget megtermeltünk. Meg virágoskert is volt, és volt szőlőlugas az udvaron. Volt egy nagy kamra is, fából volt és cseréptetős, ahogy emlékszem, ahol üstház volt, és ott csináltuk a mosást –, különösen télen, amikor nem lehetett az udvaron mosni. Nagymosásra hívtunk mosóasszonyt, azok mostak együtt az anyukámmal.

Gyerekkorunkban úgy volt, hogy a csepeli nagyapánk egy bizonyos időben, egyszer vagy kétszer egy évben lejött Kiskőrösre, és hozta a gyerekeknek való ruhát. Ez nálunk tradíció volt. Egy rend ruhát hozott. Volt azon kívül is ruhánk, de általában az új öltözékek ebből voltak. Nálunk nagy ünnep volt, amikor jött a nagyapánk látogatóba. Nemcsak azért, mert hozott ruhát, de hozott mást is, édességeket, egyebet, hogy örömet okozzon az unokáknak.

Különösebb könyvtárra nem emlékszem, hogy lett volna otthon. Megvoltak a héber könyveink, imakönyveink, az ünnepek imakönyvei, a szombatok imakönyvei. A kiskőrösi üzleti újságok az üzletbe jártak. Később, mikor kiolvasták őket, akkor hazakerültek, bele-beleolvastunk, de nem voltunk úgy különösebb újságot olvasók.

A szüleim néha felmentek Pestre, és akkor színházba is mentek – ami nem nagyon volt megengedett. Tehát vallásosnak vallásosak voltak, de nem voltak bigottak. Bizonyos szempontból nagyon is modernek voltak. És érdekes módon, velünk nem közölték, hogy mi megyünk fel Pestre, és megyünk színházba vagy operába.

Kiskőrösön jártam iskolába, ott volt zsidó iskola. Csak egy osztályterem volt, ott volt az összes osztály. Általában vidéken ez bevett szokás volt, különösen ahol kisebb létszámúak voltak, hogy együtt volt az összes osztály. Ülés szerint voltak az osztályok, és amikor egy osztállyal foglalkozott a tanító, akkor a másik házi feladatot készített és így tovább. Be voltak osztva. Fiúk és lányok külön voltak, külön oszlopokban voltak. Két osztály volt, az egyikben voltak az alsósok, a másikban a felsősök. A lánytestvéreim is polgári iskolába jártak, mint mi, fiúk is. Elvégezték a négy osztályt, és utána a szakmát édesanyánktól tanulták, segítettek neki. Szabadidejükben eljártak egy zsidó házhoz, ahol a fiatalok összejöttek és kulturális életet éltek, meg sportokat űztek.

Kiskőrös ortodox község volt, mindnyájunknak volt pajesze, betűrtük a fülünk mögé. Később aztán, mikor a jesivába kerültünk, akkor már lent viseltük a pajeszt. Jófejű gyerekek számítottam, soha nem készítettem úgymond házi feladatot. Ami magyarázatot az osztályban megkaptunk, az volt a tudásom. A rendes iskola az nekünk újdonság volt, mert egész más módszerekkel tanultunk és egész mást [mint a héderben].

Délelőtt voltunk az iskolai tanításon, és mi maradtunk este 6 óráig a melámednél, aki az alef-bészre [héber abc] tanított bennünket, és a Tórának a Rasi-féle magyarázatát is megtanultuk. A héder egy külön helyiség volt az ún. kistemplom mellett, és természetesen csak fiúk jártak oda. Mi már az általános iskola előtt, tehát 3 éves korunkban kerültünk a melámedhoz. Először úgy tanultunk olvasni, hogy nem tudtuk a szavak jelentését. Aztán amikor már a Tórát tanultuk, akkor már fordítottunk is jiddisre.

A jiddis nyelvvel először a héderben találkoztunk. Otthon nem beszéltünk mi jiddisül, magyarul beszéltünk. A családok általában magyarul beszéltek, de ha olyan probléma merült fel, ami a vallással kapcsolatos, azt jiddisül lehetett megbeszélni. Különösen azok, akik tovább tanultak, azok például a levelezést is jiddisül folytatták, mint én is. Így hát a nyelvet, amit a melámed tanított, nem nagyon értették a gyerekek, csak úgy, ha magyarul is elmagyarázta, hogy mit mondott.

A héderben nem lehetett nem tanulni, mert fegyelem, csend volt az órákon, és elég érdekesen adta elő az anyagot. A kis hároméves gyerekeknek sem volt szabad felállni, beszélgetni, a fegyelemnek meg kellett lenni. Meg is volt. Ez olyan természetes dolog volt, szívesen csináltuk, mindenki várta már, mielőtt még három éves lett, hogy végre oda kerülhessen. Azért, mert ilyen híre volt a hédernek, és hogy azt meg kell tanulni, és mindenkinek kötelessége. És szívesen jártak oda a gyerekek, mert különösen dallamosan énekelte [azaz lejolta] a Tórát. Engem nagyon érdekelt, amit ott tanultunk, és meg is tanultam jól.

Héderbe kb. 12 éves korig kellett járni, mert a felkészülés a bár micvóra a héderben történt. Ott tanultuk meg a drósét, amit előadtunk. A bár micvó nem a templomban volt, hanem otthon. A templomban csak az volt, hogy első alkalommal hívták föl a bár micvót a Tórához. Először a templomban elvégeztük a dolgunkat, ez jó déltájig tartott. Ezután volt ebéd, amin a család vett részt, és utána jöttek a vendégek. Sátorokat emeltünk, nálunk is volt az udvaron sátor, ahova eljöttek a vendégek, majdnem az egész kile [hitközség] ott volt. Három hosszú asztal volt. Én az asztalfőn odaálltam, nagy büszkén elmondtam a drósémat. A bár micvó sokszor tudományos dolgokat feszegetett, saját gondolatát vetette föl. Aztán a bár micvó megkapta az új ruháját, az már hosszúnadrág volt, meg ilyen dolgokat, de az ajándékozás nem volt divat.

Volt mozi Kiskőrösön, ahova mi nem nagyon mentünk, mert nem zsidó gyerekeknek való a mozi. A szüleim nem tiltottak, csak természetes volt, hogy az nem nekünk való szórakozás. Valahogy így alakították ki az életet. A Szarvasban volt a mozi, minden kulturális esemény ott volt, ott voltak a cigányzeneestek. A Szarvasban étterem is volt, meg szálloda is volt. Abban az épületben voltak az üzlethelyiségek, és a legutolsó üzlethelyiség édesapámnak az üzlete volt, a bőrkereskedés.

Aztán volt az ún. majoros ház, ahol volt színházterem, ott színházi előadásokat szerveztek, ahol csak zsidók voltak. Azt olyankor kibérelték, és előtte megtanulták a színdarabot, amit el akartak játszani, és ott eljátszották. Utána volt zene, és akkor táncoltak a fiatalok egymással. Jiddis darabok voltak, de nem jiddisül adták elő, hanem magyarul.

Az iskolai szünidőket Csepelen töltöttük a nagyszüleimnél. Sok unoka volt, mert nyolc gyermekük volt. A többi unokatestvér is általában Csepelen nyaralt. A nagynénik, akik még otthon laktak, foglalkoztak velünk, és sok szeretetet láttunk ott. Ott ébredtünk, ott ettünk, ott játszottuk végig a napot. És később, amikor már idősebbek lettünk, ott is tanultunk, mert a csepeli nagypapánk nagyon sokat magyarázott nekünk. Volt egy külön szobája, ahol például a késeit élesítette, amivel végezte a sakteri munkát. És odahívott közben és kérdezett, mondott érdekes dolgokat, amit később azután tapasztalatból például a jesivában nagyon jól tudtunk hasznosítani. És a lányoknak is ott kellett lenni ezeken a megbeszéléseken.

Az ötödik elemi után elkerültem a polgáriba második osztályba különbözeti vizsgával. Azért csak ötödik után, mert nem voltam biztos még benne, hogy mehetek, mert a polgári iskola már pénzbe került. Az öcsém már a negyedik osztály után került a polgári iskolába. Zsidó fiúk kevesen jártunk

egy-egy osztályba, mert nem akarták a szülők, hogy polgárba járjanak a gyerekek. Az én szüleim azt akarták, hogy rendelkezünk bizonyos képzettséggel. A testvéreim is jártak polgárba, az unokatestvéreim is, mindenki járt. Mondom, már inkább a felvilágosultak közé tartoztak, annak dacára, hogy vallásosak voltak. Szombaton a zsidó fiúknak nem kellett iskolába menni. Ilyen engedményt kaptak. A polgárban nem használtuk a kipát. Azt hiszem, hogy kötelező volt fedetlen fővel lenni. A szüleink is levették a hivatalokban a sapkájukat.

Én egy olyan társaságba kerültem, akik birkózók. Kijáram gyakorlatra, titokban. És mikor végeztünk a tanfolyammal, akkor volt ilyen vizsgaszerű dolog, ahol fel is léptünk. Egy kicsit föl voltak háborodva a szülők, mikor ezt megtudták. Elleneztek, egy zsidó fiú birkózni menjen a többiekkel. Mert keresztényekkel birkóztunk. Volt még egy zsidó fiú, azzal mentem el oda.

Jesivába a polgári iskola után jártam. Ezt főleg apukám akarta, de anyukám is egyetértett velem. Már részt vettem ezekben a Talmud Tórákban, ahol ilyen jesiva-előkészítés folyt. Mellettünk volt Soltvadkert, ott volt jesiva, én ott tanultam az első évben. Ott volt rabbi, aki foglalkozott a bóherokkal. A jesivába olyan húszan-huszonöten jártunk. Soltvadkerten körülbelül két nagy könyvet tanultunk meg a Talmudból, az egyik volt a „Bécá”, a másik könyv – azt hiszem – érdekes módon a „Nidá”. Körülbelül egy zman alatt egy ilyen könyvet végigtanultunk. Én kívülről megtanultam, nagyon jó felfogásom volt. Soltvadkerten nem voltam albérletben, mert ott laktak az unokatestvéreim, édesapám testvére, és én ott laktam náluk. Elég messze volt a jesiva. Ott már volt antiszemitizmus, voltak verekedések; megvártak bennünket a tanulás után, és megdobálták kővel meg ilyesmi. A bóherek nem jártak kaftánban, hanem rendesen öltözve. 14–15 éves voltam, mikor oda kerültem. Én simis [simléderes] sapkában jártam, és általában a pajeszom fel volt téve, hogy ne nagyon legyen nyilvános. De nem ettem minden nap ott az unokatestvéreknél, csak bizonyos napokon. Azt hiszem, hogy péntek-szombat volt az ő napjuk. Vacsoráról saját magunk gondoskodtunk. Volt pénzünk, a szülők adtak. Elmentünk a fűszereshez, és megvettük a margarint vagy valamit, ami nem volt kétséges a kóserség szempontjából. Nem kóser üzletben vásároltunk, hanem a fűszeresnél, ott volt mindenféle, amit el tudtunk készíteni.

Két zmant töltöttem Soltvadkerten, és utána két zmant Pakson. Ott a testvérem is velem volt. Neki az volt az első éve a jesivában. Pakson albérletben laktunk együtt. Ott volt, akik kiadtak a bóheroknak szobát. Imre csak két zmant volt jesivában Pakson, utána elment egy zsidó kertgazdaságba Kiskőrösön, és kitanulta a kertészetet.

Paks után két zmant töltöttem el Makón. Volt egy kis lámpánk, ilyen viharlámpaszerű, és a naposok be voltak osztva, hogy ki mikor ment végig a városon reggel, amikor virradt, télen-nyáron egyaránt, és felébresztettünk mindenkit. Végimentünk, ahol bóherek laktak, kétszer-háromszor elénekeltük a dalt, a bóherok fölkeltek, elmentek a mikvébe, hideg vízben megmártóztak, és megkezdődött a tanulás a bész-medresben. Olyan másfél-két óra után reggeliztünk, és akkor folytattuk a tanulást délig. Akkor elmentünk napokat enni, aztán folytattuk tovább a tanulást, és ez így ment estig.

A jesivának volt sásza [A sász a „sisá sedárim”, azaz hat rend rövidített formája, és a Misna hat részére utal. – A szerk.] az azt jelentette, hogy megvolt a Talmud 36 könyve, amiből lehetett tanulni. [A Talmud 63 kötetből áll. – A szerk.] És voltak kivonatok, amiket mindenkinek a rendelkezésére bocsátottak. Mindenkinek ugyanazt a témát kellett tanulnia. Egymagunkban vagy csoportosan is tanulhattunk.

Voltak hazer bóherek, akik már képzetebbek voltak, és régebben folytatták ezeket a tanulmányokat. Ők foglalkoztak természetesen a legfiatalabbakkal. Később mindenki önállósult, és csinálta a dolgokat. Volt ros jesiva [A jesiva vezetője. Itt: az idősebb és a tanulmányaikban már előrehaladt bóherek. – A szerk.] is Makón. A második zmanban én is a ros jesivák közé tartoztam. Azok gondoskodtak róla, hogy rendben menjen minden, ha előfordult, hogy kellett bírósági ülést tartani. Nem volt bizonyítványuk, hogy ők ros jesivák, de a többiek hozzájuk mentek, ha problémájuk volt, nézeteltérés, hogy döntsék el ők.

A makói jesivára emlékszem a legszívesebben vissza. Ott sokkal magasabb szinten foglalkozott a tanítványokkal, mint a többiek. Paks már nem volt olyan magas vallási fokon, mint a makói. Makó sokkal vallásosabb volt, ott volt két hitközség, ott volt neológ hitközség is. És az én rokonaim a vallásosabbakhoz tartoztak, bár az egyik pék volt, a másik hagymakereskedő. Édesanyám rokonságából származott a makói rokon.

1938-ban abbahagytam a jesivát, eltelt az idő, mással kellett foglalkozni. Egyrészt a szüleim segítése, az üzleti életbe való bekapcsolódás. 1939-ben kimentem Palesztinába. A szüleim eladtak egy ingatlant, hogy be tudjuk fizetni az Agudat Izraelt. És úgy kerültem ki. Az édesanyám biztos volt benne, hogyha én oda kimegyek, az a családi élet és szeretet, ami volt a családukban [Akkoriban már több rokonuk tartózkodott Palesztinában. – A szerk.], akkor az én életem biztosítva van. Sőt, megbízást is kaptam, hogy majd én gondoskodjak róla, hogy a családuk többi tagja is kikerüljön. Sajnos, erre már nem kerülhetett sor.

A háború alatt

A szüleimet és a testvéreimet 1944-ben Kiskőrösön összeszedték, és Auschwitzba vitték [Braham írja a következőket: „Kiskőrösnek 1941-ben 509 fős zsidó lakossága volt (3,9 százalék). Röviddel a német megszállás után 22 helyi zsidót a topolyai internálótáborba vittek. A gettóban, melyet április vége körül alakítottak ki a zsinagógában és környékén, 582 zsidó élt, beleértve a környező falvakból behozottakat.” (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, II. Budapest, Gondolat, é. n. /1988/, 48. oldal.) A gettó lakosságát június 21-én áttelepítették Kecskemétre, egy, a bevagonírozás központjaként szolgáló üzemén kívüli gyárépületbe, ahonnan két transzportban deportálták az ott összegyűjtött embereket június 27-én, ill. 29-én. – A szerk.]. Egyik rokonunk, akivel együtt voltak, az mesélte, hogy ahogy megérkeztek Auschwitzba, édesapám és nagyapám mindjárt ment a kemencébe. A lányok az édesanyámmal pedig munkára, Németországba. Velük voltak az unokatestvéreim is, Beck Judit és Edit, akik szintén Kiskőrösön éltek. Az úton gyakorlattá vált, hogy aki nem bírta tovább menni, azt ott, a helyszínen lelőtték az őrök. Editnek levált a cipőtalpa és leült, a testvére, természetesen vele maradt. Őket mindenki szeme láttára lelőtték. Akkor elhatározták anyukámék, hogy megszöknek. Meg is szöktek. Azóta nincs róluk hír.

A testvéreimet Imrét elhurcolták munkaszolgálatra. Volt Ausztriában, és onnan is megszökött, és a már felszabadított Magyarországra jött haza. Kiskőrösre került, egy darabig borkereskedéssel foglalkozott, később egy benzinkút kezelését vállalta. 1946-ban kiment Izraelbe [Palesztinába], „az álmai országába”, ahogy nekem írta, de már hamarabb itthon volt, mint én, mert csalódott.

Édesanyámék nyolcan voltak testvérek. [Itt most csak arról a kettőről lesz szó, akikkel Faludi József szorosabb kapcsolatban volt, mert náluk dolgozott, amikor kiment Palesztinába. – A szerk.] Az

egyik testvére volt a Rózsi. Rózsi kitanulta a nőruha-szabóságot. Később külön is költözött a szülőktől, és volt egy varrodája. Férjhez ment egy Brüll Zoli nevű emberhez, és volt Csepelen egy nagyon elegáns ruhaszalona. 1936-ban kimentek Izraelbe. Nem voltak cionisták, csak élni akartak. Szépen meg tudtak volna élni a csepeli szalonjukból, de aztán lehetetlenné tették számukra.

A Rózsának volt egy testvére, a René, akivel szinte mindenhol együtt voltak, együtt is laktak, mielőtt a René alijázott [lásd: alijázás]. Ő előbb került ki, mint a Rózsiék. Ő intézte el az Izraelbe való kijutásokat a Rózsiéknak, mert őneki voltak cionista összeköttetései is.

Rózsiék Tel-Avivba kerültek, és ott megnyitották a „Salon Rachel”-t. Itt dolgoztam én is, amikor 1939-ben kikerültem. Rózsi volt a szalon vezetője, a férje volt a szabász. Először egy kétszobás lakásuk volt, aztán béreltek egy háromszobásat, akkor már több gépet tudtak venni, több alkalmazottat tartottak. A műhelyben mind magyarok voltak, magyarul beszéltek, de megtanultak héberül. René kitanulta a művirágkészítést, és a Rózsiék termékeikre készített művirágot – később ő is létesített ruhaüzemet. A ruhaszalon sikeres volt, még külföldre is szállítottak. Renének sok külföldi kapcsolata volt. Beszélt franciául, angolul és még két vagy három nyelvet, úgyhogy ő ment és vitte magával a mintakollekciót egy kofferban, és annak alapján megrendeléseket gyűjtött be.

Mikor kimentünk, az angolok elfogtak minket a Dardanelláknál, és ők vittek be bennünket Palesztinába. Két helyre vittek internálótáborba, és fél évig bezárva tartottak minket. Utána kaptunk igazolványt, amivel palesztin területre mehettünk.

Először elkerültem a Rózsi szalonjába, a „Salon Rachel”-be. Ott tanultam meg a nőruhakonfekció-készítést. A szabást nem tanultam meg, de a varrás minden részét csináltam, sőt a vasalást is. Fiú csak én voltam ott egyedül.

A Brüll Zoli meg a Rózsi nem voltak soha vallásosak. A háztartásuk kóser volt, mert különben én nem étkeztem volna. Volt háztartási alkalmazottjuk is, aki mindent csinált, amit a konyhában kellett. A takarítást általában mi magunk csináltuk, különösen a műhely részét, rendet is tartottunk.

1942-ben elkerültem a nagynénémektől, hogy úgy mondjam, önállósítottam magam, mert nekem pénzjuttatás ott nem volt, csak eltartás mint családtagnak. Akkor kitanultam a férfiszabóságot. Megismertem egy bécsi fiút, azzal közösen vettünk ki albérletet Tel-Avivban, és ott éltem egy jó darabig. A német fiúval németül beszélünk, nem héberül. És volt más német társaságom is. Az angol nyelvet magánúton tanultam kint. Itthon is tanultam egy kicsit, mielőtt kimentem, de rájöttem, hogy nem ért semmit.

Amikor eljöttem a nagynénémektől, egy haladó szervezettel kerültem kapcsolatba, és ott megismerkedtem egy magyarral, Bug Ferencnek hívták, szabó volt, hozzá, a szabóságába kerültem dolgozni mint segéd. Ez a szervezet a kommunista pártnak a tömegszervezete volt. A kommunista pártba úgy lehetett bekerülni, hogy előzőleg ebbe a tömegszervezetbe lépett be az ember. A tömegszervezetet nem hívták sehogy, volt egy klubhelyiség, ahova elmehettek a szimpatizánsok, és kapcsolatba kerültek a párttal ilyenformán. Szemináriumokba, ilyenekbe jártak, és később azután tagjelöltként bekerülhettek a pártba. Én 1943-ban lettem az Izraeli Kommunista Pártnak a tagjelöltje. Ebben a tömegszervezetben ismerkedtem meg tulajdonképpen a jemenita feleségemmel is, Mazallal. Mazal Zarum már Jeruzsálemben született, a nagyszülei vándoroltak be Jemenből Palesztinába. Én 1943-ban lettem az Izraeli Kommunista Pártnak a tagjelöltje. Akkor

eljártam már taggyűlésekre, pártmunkát végeztem, a békekötés-szervezés, ez volt a feladatunk. Elmentünk gyűlésekre, ahol elszívtuk a békepipát az arabokkal. Arab tagjai is voltak a kommunista pártnak. Amikor az arabok között voltam, és pártmunkát végeztem, megtanultam a nyelvüket, de írni nem tudok arabul.

És ennek a baloldali szervezetnek a hatására elhagytam a vallást. Nem ment azért ez egyik napról a másikra, hanem fokozatosan. Még el-eljártam nagyünnepeken templomba, de a péntektartások már megszűntek. Volt nekem egy ilyen tartóm, egy bársony, amit még otthonról hoztam magammal, abban benne volt tálesz és a tfilin és a többi dolgok, azt is elhagytam magamtól. Akkor szűnt meg a kóserség is, bár a kóserséget a nagynénémék se tartottak már be olyan szigorúan.

Később megismerkedtem egy férfival, akinek a családja bőrdíszműves volt, és átkerültem őhözjuk, és kitanultam a bőrdíszműves szakmát. Aztán lett saját bőrdíszműves műhelyem is, amikor már Mazallal együtt voltam.

A háború után

1946-ban nősültem meg. Mazal egyáltalán nem volt vallásos, de rabbinál esküdtünk szabályosan. Mazal szülei nem voltak ott, mi a családtól teljesen függetlenül házasodtunk össze. Lakást egy ház szuterénjében tudtunk kivenni, ott alakítottam ki a műhelyt is. Dolgoztunk éjjel-nappal, a feleségem segített, de alkalmazott nem volt. Bért munkában dolgoztunk, bőrdíszműűrut, táskákat készítettünk.

De a honvágy – senkinek nem kívánom, hogy honvágya legyen, mert ez egy rettenetes betegség. Én nagyjából a cionizmust megismertem, nagyon erős ellenzője voltam a cionizmusnak, mert ők folytatták a „divide et impera” politikáját. Annyiféle népség, ami Izraelben összejött, talán egyetlen országban sem volt, ahány országból oda kerültek emberek. És úgy akarták az uralmukat a cionisták fönntartani, hogy egyik zsidó csoportot a másik ellen uszították. Mikor mi összekerültünk Mazallal, én már megmondtam neki akkor, mert énnekem már tervem volt jönni haza, hogy tűzön-vízen keresztül, akárhogy hazajövök. Megmondtam neki, hogy csak úgy gyere feleségemnek, hogyha eljössz Magyarországra. Mert ha nem jössz, akkor én nélküled fogok Magyarországra kerülni. Még Izrael kikiáltása [lásd: Izrael állam megalakulása] előtt jöttünk haza. De már akkor szó volt az ENSZ-ben róla, és már tartották a megbeszéléseket

1948-ban sikerült mindenünket pénzzé tenni, és hazajöttünk. Akkor már megvolt az első fiunk, Emánuel. Ő Tel-Avivban született 1947-ben. Mazal terhes volt a második fiunkkal, amikor hazajöttünk, és Elek itt született meg 1948-ban. Mi Lexinek hívjuk. Alex lett volna a neve, de nem anyakönyvezték. A harmadik fiunk, Tamás 1951-ben született.

Akkor már itthon volt a Misi nagybátyám, anyám testvére, a családjával. Ő is kint volt Izraelben, de nálam hamarabb jöttek haza. Volt nekik lakásuk a Dohány utcában, és mi odamentünk. Itthon szintén bért munkában dolgoztam mint bőrdíszműves bedolgozó. Zuglóba kerültünk, lakást vettünk, vettünk egy varrógépet, és otthon dolgoztam. Nem volt már pénzünk, mikor hazajöttünk, rokoni segítséggel kezdtük itt az életet.

Hát itt természetesen jelentkeztem a pártba, és az ő segítségükkel – volt egy ismerős, aki a Pénzügyi Igazgatóságon dolgozott és bevitt engem a Pénzügyi Igazgatóságra. Ott voltam egy

darabig, onnan áthelyeztek a IX. kerületi tanácshoz, és ott dolgoztam mint előadó. Akkor már az italmérés engedélyhez kötött volt, ennek az előadója voltam a IX. kerületnél. Nekem problémám volt, mert az egyik vezető antiszemita volt, problémát csinált nekem, hogy olyan engedélyeket is kiadtam, amik esetleg nem voltak eléggé törvényesek, de szegény embereknek szólt. Csináltak nekem fegyelmit, a fegyelmit visszavonták, úgyhogy szakszervezeti gyűlésen kellett felhozni, hogy jogtalan volt az elbocsátásom. Mert akkor már három gyerekünk volt, s minden igény kizárásával elküldtek a munkából.

Akkor már az öcsém Csepelen dolgozott a Csőgyárban mint kohász, és az ő javaslatára elmentem dolgozni a Csőgyárba mint fizikai munkás. Csöveket gyártottunk. És én időközben tanultam, technikumba jártam, megkaptam az érettségit, és elvégeztem, ami a mérnöki képzettség előtt volt. És az ottani pártszervezet kezdeményezésére nem hagytak fizikai munkát végezni, hanem művezetőnek kellett lennem. A művezetőnek olyan embernek kellett lenni, aki a szakmát is ismerte, mert ha valaki hiányzott a műszakból, oda kellett állni és csinálni. Nekem ez nem volt probléma, mert az egész szakmát ismertem és csináltam. De nem volt kedvemre való, mert a keresetem is kevesebb volt, mint amikor szakmunkásként, hengerészként dolgoztam. Több mint húsz évet voltam ott, de mielőtt vezető lettem, dolgoztam összesen 14 évet mint hengerész szakmunkás, kohász. És aztán halláskárosodott lettem, mert nagyon zajos üzem volt. És mielőtt még letelt volna az időm, tehát az ún. nyugdíjkorhatár, akkor már eltanácsoltak, orvosi javaslatra nem dolgozhattam a soron, és akkor csak ilyen időtöltő beosztások voltak. Odatettek raktárosnak meg minden, és amikor előkerült a nyugdíjkorhatár, két év kedvezményt kaptam. Tehát 58 éves koromban mehettem nyugdíjba, el is mentem.

A fiúk nem kaptak vallásos nevelést, de a brit milájuk [lásd: körülmetélés] megvolt. A legnagyobbknak még kint Palesztinában, a másik kettőnek itthon az Uzsoki kórházban csinálták. Semmiféle vallásos nevelést nem akartam a gyerekeknek adni. Szembekerültem Istennel, hogy miért engedte meg azt a rettentő gyilkolást, ami volt. Mazal sem volt vallásos egyáltalán. Nem tartottunk semmilyen ünnepet, nem tartottuk ezt fontosnak. De úgy gondoltam, hogy zsidó gyerekek, ezért kell a brit milá, még ha nem is vallásosak. Amikor gyerekek voltak, nem tartottunk semmit. Karácsony nem volt, de néha volt Hanuka. De nem volt az a fontossági sorrendben magasan. A középső fiúnak, Lexinek az apósa zsidó, a többinek nem zsidó a felesége. A Lexiék nem tartanak karácsonyt, a Tamásék igen, és az Emánuelék is tartottak. De mi is csináltunk egy évben Hanukát.

Az Emánuel államigazgatási főiskolára járt, és először protokollfőnökként dolgozott, most osztályvezető. A Lexi gépipari technikumot végzett, és szakmunkás lett, aztán munkavezető. Aztán a rendszerváltás után csináltak egy kis térszervezetet a feleségével. A legkisebb fiam, a Tomi szakközépiskolába járt, és gyári munkás. Mindenhol van gyerek. A legidősebbnél egy fiú, az hentes. A középsőnél két lány, mind a kettő már dolgozik. A legkisebbnél meg egy fiú és egy lány.

1978-ban elváltam Mazaltól, és egy évvel később összeházasodtunk Bodócs Krisztinával. Ő nem zsidó, de nagyon támogat engem minden zsidó dologban. Csepelen laktunk, de vettük ezt a telket Szigetszentmiklóson. De akkor még csak nyaralni jártunk ide, aztán amikor Krisztina is nyugdíjas lett 1993-ban, akkor leköltöztünk ide.